

ФТАХА 60205

DOI: <https://doi.org/10.62724/202510206>

Раманова Айгул Абибуллаевна*¹

Филология ғылымдарының кандидаты, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ,
Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 208,
ramanova2008@mail.ru, ORCID ID: [0000-0002-2226-3704](https://orcid.org/0000-0002-2226-3704)

Жумаева Аяжан Максимқызы²

Қазақ тілі мен әдебиеті білім беру бағдарламасының магистранты, «Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті» ЖЖКББМ,
Қазақстан Республикасы, 090006, Орал қ., Н.Назарбаев даңғылы, 208,
ayazhan.zhumaeva@mail.ru, ORCID ID: [0009-0000-6971-2581](https://orcid.org/0009-0000-6971-2581)

ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ОНОМАСТИКАНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Мақала фольклордағы жалқы есімдерді, олардың дәстүрлі мәдениеттегі рөлі мен маңызын зерттеуге арналған. Фольклорлық ономастика халық ертегілеріндегі, мифтердегі, жырлардағы батырлар, кейіпкерлер, заттар, жер атауларының мәдени-тарихи білімді жеткізудің маңызды құралы ретінде қалай қызмет ететінін зерттейді. Автор атаулардың әртүрлі түрлерін, олардың символизмін, шығу тегі мен эволюциясын, өмірдің мифологиялық және әлеуметтік аспектілерімен байланысын талдайды. Кейіпкердің ерекшеліктерін, оның баяндаудағы және қоршаған әлеммен қарым-қатынасындағы рөлін ашатын элемент ретінде атауға ерекше назар аударылады. Мақалада қазақ халқының есімдерге қатысты фольклорлық дәстүрлері сарапталып, қазақ мәдениетіндегі ономастиканың өзіне тән белгілері айқындалып, фольклорлық атаулардың қазақ әдебиеті мен тілінің дамуына тигізген әсері қарастырылған. Бұл мақаланың мақсаты – халық ауыз әдебиетіндегі жалқы есімдердің рөлін, дәстүрлі мәдениеттегі жаңашылдығын және мәдени-тарихи білімдерді халықтық дәстүрлер, мифтер, әндер, мақал-мәтелдер және басқа да фольклорлық жанрлар арқылы беру процесін зерттеу. Жұмыстың нәтижесінде мақала авторлары халықтардың мәдениеті мен тарихи санасын зерттеу үшін фольклорлық ономастиканың маңыздылығы туралы қорытындыға келеді. Зерттеу әдістемесі ономастика, фольклортану, әлеуметтік лингвистика және мәдениеттану элементтерін біріктіретін пәнаралық көзқарасқа негізделген.

Кілт сөздер. Фольклорлық ономастика, жалқы есімдер, фольклор, мифология, атаулардың символизмі, мәдени дәстүрлер, кейіпкерлер, әлеуметтік аспектілер, мифологиялық элементтер, халық дәстүрлері.

Кіріспе. Поэтикалық ономастика – жалқы есімдерді зерттеудің белсенді бағыттарының бірі. Оған көркем әдебиет және халық шығармашылығы мәтіндерін зерттеу кіреді.

Фольклорлық ономастика – поэтикалық ономастика аясында өмір сүретін ерекше ішкі жүйе [1]. Ертегі мәтінінің ерекшелігі – антропонимдер мен топонимдердің үстемдік рөлін сақтай отырып, әдеби ономастикаға қарағанда зоонимдердің жиілігі жоғары. Жыр мәтіндерінің ономастикалық кеңістігінің қалыптасуына олардың антропонимдер мен топонимдердің басым рөлін айқындайтын ғұрыптық немесе ғұрыптық емес циклдерге жатуы әсер етеді.

Фольклорлық ономастика – халық ауыз әдебиетінде кездесетін атаулар жалқы есімдерді зерттейтін ономастиканың ең қызықты салаларының бірі. Жалпы алғанда, фольклорлық ономастика мифтердегі, аңыздардағы, ертегілердегі, салт-дәстүрлердегі кейіпкерлердің есімдерін, сондай-ақ фольклор дәстүрінің зат, жер, табиғат құбылыстарының атауларын және басқа элементтерін зерттеуді қамтиды. Бұл атаулар тіл жүйесінің маңызды бөлігі ғана емес, халықтың дүниетанымын құрылымдауда, тарихи-мәдени білімдерін жеткізуде, қоғамның моральдық-этикалық нормаларын қалыптастыруда үлкен рөл атқарады.

Түркі тілдерінің фольклорында кісі есімдері аз зерттелгенімен, мақал-мәтелдер мен жаңылтпаштар, жұмбақтар, жырлар жеткілікті түрде жан-жақты талданған жанрлар деп атауға болады. Түркі, оның ішінде татар фольклорының қалған жанрлары әлі де әртүрлі зерттеу кезеңдерінде, олардағы жалқы есімдердің қолданылу ерекшеліктері туралы түсінік беретін кешенді еңбектер жоқ. Негізінен фольклорлық мәтіндердегі ономастикалық материалды зерттегенде онимнің мифопоэтикалық мағынасына ғана емес, кісі есімінің жалпы тілдік, сөйлеу қызметіне де ерекше мән беріледі. Түркі фольклорының ономастикасына арналған еңбектерде фольклордың әр алуан жанрларын зерттегенде, олардың өзіне тән белгілерін, шығу, даму ерекшеліктерін табу анықтаушы фактор болып табылады [2].

Фольклорлық ономастика мәселесін қарастыру зерттеушілерге тіл мен мәдениеттің өзара байланысын, сондай-ақ халық дәстүріндегі атаулардың анықтаушы функциялардың ғана емес, символдық, мифологиялық және салт-дәстүрлік мағыналардың тасымалдаушыларына айналу жолын жақсы түсінуге көмектеседі. Мифологиялық және фольклорлық атаулар көбінесе ежелгі наным-сеніммен, дүние және адам табиғаты туралы түсініктермен тығыз байланысты, бұл оларды әртүрлі пәндердің - лингвистикадан антропология мен мифологияға дейінгі көп қырлы зерттеулердің объектілеріне айналдырады.

Фольклордың барлық жанрларының ортақ белгілері бар екенін атап өтеміз: олар сөз өнерінің туындылары, ең алдымен ауызша түрде өмір сүреді және үнемі өзгеріп отырады. Ауыз әдебиетінің барлық жанрлары халықтың тарихымен, оны өмірге әкелген шындықпен байланысты және олардың одан әрі өмір сүруін анықтайды. Тіршіліктің ажырамас бөлігі бола отырып, фольклор атаулардың пайда болу және даму процесін көрсетеді. Ауызша ауыз әдебиеті зияткерлік меншікті пайдалануда іріктелді: олардың барлығы мәтінде жазылмайды. Онимдердің әр алуан түрлерінің болуы белгілі дәрежеде фольклордың жанрлық жүйесімен байланысты, сондықтан оларды зерттеу мәтіндердің жанрлық ерекшелігін зерттеумен тығыз байланысты болуы керек.

Бұл зерттеу жұмысының мақсаты – фольклорлық ономастиканы жеке білім саласы ретінде талдап, фольклорлық мәтіндердегі атаулардың қызмет ету ерекшеліктерін зерттеп, мәдени-символдық қызметін анықтау. Батырлар, мифологиялық жаратылыстар, топонимдер мен зоонимдер сияқты атаулардың әртүрлі түрлерін анықтауға, сондай-ақ олардың халықтың әлем бейнесін көрсетудегі рөліне ерекше назар аударылады.

Фольклорлық ономастиканы зерттеудің маңыздылығы сол, ол фольклорлық дәстүр туралы түсінігімізді кеңейтіп қана қоймайды, сонымен қатар кеңірек мәдени-тарихи процестерді түсінуге жол береді. Фольклорда кездесетін атаулар көбінесе ұрпақтан ұрпаққа білім мен құндылықтар және қоғам нормаларын жеткізудің маңызды құралына айналады. Олар халықтың тілдік және мәдени болмысының қалыптасуына әсер ететін мәдени архетиптерді, діни және әлеуметтік идеяларды тіркейді. Сонымен қатар фольклор ономастикасының элементтері ретіндегі атаулардың ұжымдық жадыны қалыптастыруда, мәдени байланыстарды сақтауда және сыртқы дүниені қабылдауда маңызды рөл атқаратынын атап өткен жөн.

Олай болса, фольклор ономастикасын зерттеу тек тіл мен фольклорды ғана емес, сонымен қатар халықтардың мәдениеті мен болмысының тереңірек, іргелі аспектілерін зерттеудің маңызды көкжиектерін ашады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Фольклорлық ономастиканы зерттеу үшін қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілері пайдаланылды. Негізгі дереккөздері қазақ халқының ертегілері, эпостары, мифтері, сондай-ақ қазақ мәдениетіндегі ономастикалық тәжірибенің ерекшеліктерін көрсететін жырлар, мақал-мәтелдер мен жұмбақтар жинақтары болды. Атап айтқанда, талдауға «Қазақ фольклоры», «Қазақ ертегілері», жұмбақтар мен мақал-мәтелдер жинақтары алынды.

Фольклорлық атауларды жүйелеу және талдау үшін төмендегіше әдістер қолданылды:

Жалқы есімдер (антропонимдер, топонимдер), сонымен қатар мифологиялық, символдық және мәдени атаулар сияқты ономастикалық бірліктерді анықтауға және жіктеуге бағытталған фольклорлық мәтіндерге мазмұндық талдау жасау. Бұл әдістің негізінде атаулардың халық шығармашылығы контекстіндегі мағынасы мен функционалдық рөлін зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді.

Басқа түркі халықтарының фольклорындағы ұқсас атаулары бар қазақ ономастикалық бірліктерін салыстыруға мүмкіндік беретін салыстырмалы әдіс. Бұл жалпы және бірегей белгілерді анықтауға мүмкіндік береді.

Фольклорлық мәтіндердің ауызша берілуі барысында олардың шығу тегін, мән-мағынасы мен өзгерістерін анықтау мақсатында атауларға этимологиялық талдау жасау. Атаулардың әртүрлі формалары, соның ішінде кішірейткіштер мен басқа да формалар талданған.

Фольклордағы атаулардың әлеуметтік аспектілерін зерттеуге бағытталған әлеуметтік-лингвистикалық көзқарас. Бұған дәстүрлі қоғамдағы атаулардың қалыптасуы мен қолданылуына әлеуметтік құрылымдардың, рулық және этникалық белгілердің ықпалын талдау кірді.

Фольклордағы атауларға байланысты тарихи, мифологиялық және діни контексттерді ескеретін мәдени-тарихи талдау. Бұл тәсіл қазақ қоғамына ислам мәдениетінің, әлеуметтік реформалардың және басқа да тарихи факторлардың ықпалын ескере отырып, атаулардың қолданысындағы өзгерістерді қарастырды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Фольклордағы есімдер фольклорлық дәстүрдің мәдени-адамгершілік, этнографиялық аспектілерін берумен қатар образ жасауда, дамытуда шешуші рөл атқарады. Олар идентификациялық қызмет атқарып қана қоймайды, сонымен қатар фольклорлық шығармаларға қосымша мағына мен символизм беріп, мифологиялық және әлеуметтік құрылымның маңызды элементі қызметін атқарады. Фольклорлық дәстүрдегі есімдердің рөлін бірнеше тұрғыдан қарастыруға болады.

1. Әлеуметтік сәйкестіктің маркерлері ретіндегі есімдер

Фольклордағы атаулардың маңызды қызметтерінің бірі – кейіпкерлердің әлеуметтік, рулық, этникалық ерекшеліктерін көрсету қабілеті. Дәстүрлі қоғамдарда, соның ішінде қазақ мәдениетінде есімдер көбінесе адамның немесе кейіпкердің белгілі бір әлеуметтік топқа, руға немесе тайпаға жататындығын көрсететін көрсеткіш қызметін атқарады. Мысалы, қазақ эпостары мен халық ертегілерінде кейіпкерлердің шығу тегін, әлеуметтік жағдайын немесе белгілі бір румен байланысын көрсететін есімдер жиі кездеседі. Мысалы: *Қарақыпшақ Қобыланды, Қодар құл, Аяз би, Жиренше шешен, т.б.*

Қазақ мәдениетінде атау тек отбасына жататындықтан ғана емес, маңызды тарихи-генеологиялық байланыстарды да көрсететін отбасылық дәстүрлермен байланыстырылуы мүмкін. Бұл тәсілдің мысалы ретінде батырдың белгілі бір тарихи

контексте немесе мәдениетке қатыстылығын білдіретін тайпалар мен рулардың атауларын қамтитын атауларды қолдану болып табылады.

Фольклордағы жалқы есімдер көбінесе кейіпкерді белгілеумен шектеліп, маңызды символдық және метафоралық қызмет атқарады. Олар кейіпкердің жеке қасиеттерін ғана емес, сонымен қатар тереңірек философиялық, мәдени немесе мифологиялық концепцияларды көрсете алады. Фольклорлық дәстүрде атаулар әр кейіпкерге ерекше мағына мен символдық мән беріп, мағыналарды ашудың метафоралық кілті қызметін атқарады. Бұл есімдер кейіпкерлердің мінез-құлықтарын, образдарын көрсетеді. Мысалы, аңқау, сенгіш адамдарды кейде *Қожанасыр* деп те атайды. Ал қу, айлакер адамды *Алдаркөсеге* теңейді. Қазақ халқында махабат символы деп *Қыз Жібек пен Төлеген* немесе *Қозы Көрпеш-Баян сұлу* осы ғашықтардың есімдерімен байланысты айтады [3, 58-бет].

Фольклордағы көптеген атаулар кейіпкерлердің жеке ерекшеліктерімен, олардың сыртқы немесе ішкі қасиеттерімен, сондай-ақ моральдық немесе физикалық қасиеттерімен байланысты. Осы қасиеттерді білдіретін есімдер батырды қабылдауда, оның халық ертегілеріндегі рөлін анықтауда маңызды рөл атқарады.

Қазақ эпостары мен ертегілерінде күш-қуатты, батылдықты, ерлікті немесе керісінше әлсіздік пен ашуды бейнелейтін атаулар кең таралған. Мысалы, «Алпамыс» есімі тек кісі есімі емес, ерліктің, қайраттың, қайраттылықтың белгісі. Мұндағы *алып* «батыр», «ержүрек» деген сөз, ол оғыз дәуірінен бері бар, ол да кейіпкердің физикалық тартымдылығы мен жақсы қасиеттерін атап көрсетеді [4, 148-бет]. Бұл жағдайда батырдың есімі адамның идеалды бейнесін қоғамның қалай қабылдайтынының метафорасына айналады: күшті, адал, халқына берілген.

Батырдың сырт келбетін астарлы түрде білдіретін есімдер де кеңінен қолданылады. Мысалы, фольклорда агрессивті немесе қорғаныш қасиеттерін көрсететін жануарларға немесе табиғатқа байланысты атауларды кездестіруге болады. «Қара» (қара) және «сай» (күш, күш) сөздерінен шыққан «Қарасай» атауы ерлік пен күш-қуатпен астасып, батырдың мінезін көрсетеді.

Қазақ фольклорында басқа мәдениеттердегідей атаулар да табиғаттың маңызды элементтерін және олардың батыр тұлғасымен байланысын жиі көрсетеді. Табиғат құдіретті нышан қызметін атқарып, оның элементтері – жер, су, от, ауа атауларының метафоралық құрылымына енеді. Табиғатпен байланысты атаулар көбінесе кейіпкердің қоршаған әлеммен үйлесімділігін немесе қайшылығын көрсетеді.

Мысалы, «Айсұлу» есімі Аймен байланысты және халық ауыз әдебиеті аясында әйелдік, тазалық пен сұлулықты білдіреді. Мұндай есімді әйел халық ертегілері мен эпостарында сұлулықтың бейнесі, сондай-ақ шабыттандыратын және емдейтін күші бар «нұрлы» болмыс ретінде бейнеленген. «Күн» (*Күнсұлу*, *Күнікей*) сияқты атаулар күн нұрымен астарласып, ұлылықты, жылулық пен қуатты бейнелейді.

Халық ауыз әдебиетінде есімдер көбінесе жағымды және жағымсыз образдарды салыстыру үшін қолданылады. Бұл тұрғыда есімдер кейіпкерлердің жеке ерекшеліктерін білдіріп қана қоймайды, сонымен қатар екі қарама-қарсы күш: жақсылық пен зұлымдық, жарық пен қараңғылық арасындағы күресті білдіреді. Мысал ретінде қазақ фольклорын пайдалана отырып, есімдер кейіпкердің адамгершілік қасиеттерін тікелей білдіретін образдарды бөліп көрсетуге болады. Мысалы, *Шойынқұлақ* – «Ер төстік» ертегісіндегі ұнамсыз бейне. Қазақ фольклорында дәулер бейнесіне тән трафареттік қасиеттер бар. Олар: жалмауыздың баласы, әкесі не күйеуі болады, адам аяғы баспайтын жерді мекендейді, асқан күш иесі болады, жанын оңайлықпен бере қоймайды... Осы трафареттік қасиеттердің бәрі Шойынқұлақтың бойынан табылады. Ол – жалмауыз кемпірдің жалғыз ұлы. Перінің қызы Бекторы оны жер асты патшалығынан жер бетіне

шығатын жолды күзеттіреді. Оның жаны бөлек жерде сақталады. Асқан күштің иесі болып табылады [5].

Мұндай кейіпкер көбінесе антагонист, жақсы кейіпкерлерге қарсы тұрады және оның есімі оның жаман қасиеттерін бейнелейді. Соған қарағанда, батырлардың есімдері көбінесе жағымды образдармен байланыстырылады. «Ер Тарғын» (құдіретті де батыл) есімі халық жауларына қарсы күресетін, әділеттілікті қорғайтын қайратты, жағымды тұлғаны көрсетеді. Бұл есім фольклорлық дәстүрде ізгілік пен әділдікті бейнелейтін қаһарманның дене күшін ғана емес, адамгершілік тазалығын да білдіреді.

Фольклордағы кейбір атаулар кейіпкерге байланысты болатын өзгерістерді немесе трансформацияларды метафоралық түрде көрсетеді. Бұл физикалық және рухани түрлендіру болуы мүмкін. Мысалы, «Таңсық» атауы («таң» деген сөзден – таң, нұр) таң нұрын ғана емес, өзгеріске, жаңа бастауға немесе нұрға деген үмітті білдіреді. Мұндай жағдайларда атау кейіпкердің бүкіл әңгіме барысында бастан кешіретін өзгеру процесінің метафорасына айналады.

Кейбір фольклорлық әңгімелерде кейіпкерлер маңызды тұлғалық немесе рухани өзгерістердің нәтижесінде жаңа немесе өзгертілген есімдер алады. Бұл ішкі трансформацияға немесе қоғамға қызмет етуді тануға байланысты болуы мүмкін. Мұндай атаулар кейіпкер өмірінің жаңа кезеңінің басталуын білдіреді және көбінесе қалпына келтіру, тазару және қайта туылу бейнелерін алып жүреді.

Фольклордағы атаулар халықтың қалыптасқан наным-сенімі мен ұғымын көрсететін мифологиялық белгілермен, ұғымдармен де байланысты болуы мүмкін. Қазақ фольклорында «Шаңырақ» (ошақтың белгісі мен ата-баба ұғымымен байланысты) сияқты мифологиялық жаратылыстарға байланысты атаулар кең таралған. Бұл атау үй, отбасы және ұлттық болмыстың маңыздылығын метафоралық түрде көрсетеді.

Фольклорлық ономастика мәдени бірегейлік ұғымымен тығыз байланысты, өйткені халық ертегілеріндегі, эпостардағы, мифтердегі және фольклордың басқа жанрларындағы атаулар халықтың ұжымдық жадын көрсету мен сақтаудың маңызды құралы болып табылады. Фольклордағы есімдер кейіпкерлерді анықтап қана қоймайды, сонымен бірге халықтың өзін, оның тамырын, құндылықтарын және дүниетанымын айқындайтын мәдени, тарихи, әлеуметтік және рухани элементтерді қамтиды.

Фольклорлық ономастика тарихи процестердің, әлеуметтік өзгерістер мен мәдени қайта құрулардың айнасы қызметін атқарады. Фольклорлық шығармалардағы кейіпкер атауларында ұлттық болмысты қалыптастыратын тарихи оқиғалардың, қоғамдық құрылыстағы өзгерістердің, соғыстардың, көші-қонның және басқа да маңызды сәттердің жаңғырығын жиі кездестіруге болады. Бұл атау мифтегі немесе ертегідегі кейіпкердің рөлін ғана емес, сонымен бірге ол үшін маңыздыларын да қамтиды. Мысалы, қазақ ауыз әдебиетінде басқа халық ауыз әдебиетіндегідей атаулар кейіпкердің өмір сүрген дәуірін немесе оның қандай әлеуметтік тапқа жататынын көрсете алады. Қазақ эпостық жырларындағы батырлардың есімдері көбінесе жауынгерлік ерлік пен әділет үшін күреске байланысты. Қарасай, Тарғын, Қобыланды немесе Алпамыс сияқты атаулар сол кездегі мұратты ғана емес, халықтың өз тәуелсіздігін сақтауға деген ұмтылысын танытатын күрестің, ерлік пен еркіндіктің символына айналады.

Тағы бір мысал, қазақ дәстүріндегі ру немесе тайпа атауларының қолданылуы. Тегі немесе ру эпитеттері мәдени бірегейліктің маңызды бөлігі болып табылатын шығу тегі, ата-бабалармен тарихи байланысы идеясын білдіреді. Мұндай атаулар әлеуметтік құрылымдағы отбасылық байланыстар мен дәстүрлердің маңыздылығын атап көрсетеді, мұнда әрбір адам өз отбасы мен халқы үшін жауапкершілікті көтеруге міндетті.

Фольклордағы есімдер халықтың ұжымдық жадын сақтаушыға айналады. Әрбір атауда отбасы, ру, дәстүр және мәдени құндылықтар туралы кодталған ақпарат бар.

Атаулар арқылы ата-бабалар, олардың жеткен жетістіктері мен азаптары, басып өткен өмір жолы туралы білім беріледі. Бұл тек тарихи жадының сақталуына ықпал етіп қана қоймай, жалпы мәдени бірегейлікті нығайтуға және ұрпақтар арасындағы байланысты сақтауға ықпал етті.

Осылайша, қазақтың халық жырлары мен ертегілерінде бабалар, батырлар, ұлы жауынгерлер есімдері халық жадында сақталады. Мысалы, *Тұран* – ежелгі халықтың мифімен және олардың мәдени бірегейлік пен тәуелсіздікке ұмтылысын сақтай отырып, өз территориясы үшін күресімен байланысты атау.

Олай болса, фольклорлық ономастика әлеуметтік-тарихи фактілерді ғана емес, сонымен бірге халықтың ұғымдарын, дүниетанымын, адамгершілігі мен мұратын бейнелейтін мәдени кодтарды жеткізу жүйесінің маңызды элементі болып табылады. Бұл тұрғыда есімдер жеке тұлғалардың рәміздері ғана емес, бүгінді өткенмен байланыстыратын өзіндік «көпірге» айналады.

Халық атауларының маңызды қызметтерінің бірі – этникалық және ұлттық болмысты білдіру. Қазақ фольклорында, басқа мәдениеттердегі сияқты, атаулар көбінесе этникалық белгісі болып табылады. Отбасылық немесе этникалық сәйкестікті көрсететін нақты атауларды қолдану халыққа өзінің бірегейлігін сақтауға, басқа мәдениеттерден ерекшеленуге және олардың тамырын ұмытпауға көмектеседі.

Ер Тарғын, Жангелді Батыр, Қобыланды сияқты есімдер қазақтың мәдениетінен, тілінен, дүниетанымынан мағлұмат береді. Олардың фольклорда қолданылуы бұл батырлардың қазақ болмысының иегерлері екендігін, олардың іс-әрекеті, күресі, өмір жолы салт-дәстүрді сақтаумен, халықты сыртқы қауіп-қатерден қорғаумен байланысты деген ойды нығайтады.

Сонымен қатар, фольклорлық ономастикада белгілі бір этнографиялық ерекшеліктер мен мекендеу аймақтарына байланысты атауларды ажыратуға болады. Мысалы, қазақ эпостарында белгілі бір руға немесе руға жататынын білдіретін атаулар кездеседі. Бұл этникалық топ ішіндегі байланыстарды нығайтуға көмектеседі және отбасылық қарым-қатынас пен белгілі бір мәдени дәстүрге жатудың маңыздылығын көрсетеді.

Халық ауыз әдебиетіндегі есімдер де халықтың рухани болмысын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Қазақстанда әулиелердің, ардақты ата-бабалардың немесе белгілі тұлғалардың есімдерін қою дәстүрінің (мысалы, *Тәңірберген, Құдайберген, Аллаберген*) терең діни-рухани мәні бар. Тәңірлік ұғыммен немесе әулие есімдерімен байланысты есімдер өз иесін қорғайтын, жоғары күштермен және халықтың рухани мұрасымен байланысын қамтамасыз ететін тұмар түріне айналады.

Басқа мәдениеттердегі сияқты қазақ ауыз әдебиетінде де адамдар әлемі мен рухтар әлемінің өзара байланысын білдіретін атаулар бар. *Қыдыр Ата, Қорқыт* сияқты есімдер мифологиялық әлеммен байланысын көрсетіп, ой елегінен өткізеді.

Ертегілердің жанрлық ерекшелігі және олардың пайда болу хронологиясы әлеуметтік-мәдени факторлармен, ең алдымен адам қауымының дамуымен байланысты. Халық шығармашылығы жанры мен ондағы қызмет ететін ономастикалық бірліктер жүйесі арасында байланыс бар.

Ертегілер антропонимдерінің ерекшелігі олардың жалпылау сипаты болып табылады, ол жеке тұлғаны емес, кейіпкердің түрін атай білу, тек белгілеу ғана емес, сонымен қатар аталғандарды сипаттау, оның сол немесе басқа қасиеттерін ашу және сол арқылы олардың онимдік сипатын жеңіп, шартты түрде жалқы есімге айналу қабілетінде көрінеді [6].

Халық ертегілерінің поэтонимдері авторлық ертегінің поэтонимдеріне қарағанда анағұрлым стандартты түрде түсіндіріледі, олар интерпретациялардың шексіз санына

әлеуетті түрде ашық, өйткені олар қандай да бір берілген формалармен шартталмаған автор мен оқырман дискурстарының арасындағы айкасты білдіреді.

Қорытынды. Фольклорлық ономастика халық аңыздарына, мифтеріне, ертегілеріне және фольклордың басқа жанрларына әсер етіп, зерттелетін атауларда шешуші рөл атқарады. Ол кісі есімдері, географиялық атаулар және олардың мәдени контекстінің арақатынасын зерттеп, олардың белгілі бір қоғамның тілдік, әлеуметтік, географиялық және мифологиялық ерекшеліктерін қалай көрсететінін талдайды. Бұл саланы білу фольклорлық бейнелердің табиғатын тереңірек түсінуге, сондай-ақ есімнің ұлттық болмыспен байланысын танытады.

Фольклорлық ономастиканың ерекшеліктерінің бірі мифологиямен, діни идеялармен, нақты нормалармен және ұжымдық архетиптермен байланысты символизмді қамтиды. Мысалы, батырлардың есімдері, мифтер мен ертегілер көбінесе олардың күтпеген қасиеттерін, мәртебесін немесе құдайлықпен байланысын көрсетеді, бұл халық мәдениетінде бұл тұлғалардың дамуына ықпал етеді. Атаулар, әдетте, кездейсоқ емес: олар тарихи және мәдени контексте болмайды және бұл мағынада фольклорлық ономастика халық психологиясы мен дүниетанымын түсінудің өзіндік «кілт» қызметін атқара алады. Ономаст-ғалым Т.Жанұзақовтың тұжырымдауынша: «...фольклордың халық тарихында ролі үлкен екені баршамызға мәлім. Ол – халық ойынан туған қауымдық шығарма. Көркем әдебиетті, әсіресе жазба әдебиетті дамытуда фольклордың орны тым ерекше. Ондағы кейіпкерлердің есімдері мен образдары бүгінгі ұрпақтарға жетіп, өмірде, күнделікті тұрмыста әлі де қолданылып жүр» [7].

Фольклор ономастикасының пәнаралық зерттеу саласы ретінде тіл, мәдениет, халық дәстүрі ұғымдарын түсіну үшін маңызы зор. Бұл салада ертегі, аңыздар, эпостар, жырлар сияқты фольклорлық шығармаларда қолданылған атауларды талдау басты назарда болады. Бұл атаулар тұлғалық, топонимикалық немесе лақап аттар болсын, бай символизмге ие және тек тілдік емес, сонымен қатар мәдени-тарихи мәліметтерді де алып жүреді.

Фольклорлық ономастиканың басты міндеттерінің бірі – халық дәстүрінде қолданылған атаулардың халықтың дүниетанымы мен дүние туралы түсінігін, оның көрініс табуы мен алуан түрлі бағыттарын түсіндіруді қаншалықты нақты көрсететінін зерттеу. Мысалы, фольклорлық мәтіндерде кейіпкерлердің адамгершілік қасиеттерін немесе олардың зор ілтипатпен байланысын көрсететін дыбыстық-мағыналық құрылымы бар атаулар жиі кездеседі. Батырлардың, зұлымдардың, жануарлардың, тіпті мифологиялық жаратылыстардың есімдері адамгершілік нормаларын, идеалдарын және жақсылық туралы идеяларды зерттеу үшін маңызды көрсеткіштерге айналады.

Фольклорлық ономастикада атаулардың мифологиялық және діни символикасын зерттеуге ерекше көңіл бөлінеді. Балаларға берілген бірқатар мәдени атауларда олар көбінесе қасиетті мағынаға ие болды және зұлым рухтардан қорғауға немесе сәттілік тартуға бағытталған салт-дәстүрлердің әсерінен болды. Фольклорда көптеген мысалдар бар, мысалы, атаулардың сиқырлы күштерді қолдануы, зұлым күштерді ығыстыру немесе керісінше құдайлардың немесе табиғаттан тыс жаратылыстардың көмегін пайдалану.

Оның үстіне фольклорлық ономастика қоғамның әлеуметтік құрылымымен тығыз байланысты. Кейбір жағдайларда атаулар мәртебе, кәсіби аумақ немесе географиялық аймақтар бойынша белгіленуі мүмкін. Мысалы, дәстүрлі ертегілерде немесе эпостарда кейіпкерлердің әлеуметтік жағдайын немесе отбасылық кәсібін көрсететін атаулар болуы мүмкін.

Фольклорлық ономастиканың тағы бір қыры – халық дәстүрін жалғастырудағы атаулардың түрленуін зерттеу. Ауызша қайталау барысында фольклорлық атаулар жаңа

формаларға ие болып немесе мағыналық өзгерістерге ұшырауы мүмкін. Бұл өзгерістер қоғамдық пікірдің немесе мәдени шындықтың өзгеруіне, басқа тілдер мен мәдениеттердің ықпалына және ерекше белгілерге байланысты болуы мүмкін.

Олай болса, фольклорлық ономастика тарих пен мәдениет туралы танымымызды тереңдетіп қана қоймай, халық дәстүрін, тілін, дүниетанымын зерделеудің жаңа көкжиектерін ашады. Оның мағынасы әлем, оның құрылымдары, нақты және мифологиялық идеялары, сондай-ақ қоғамдық ұйым туралы маңызды ақпараттың адамдарға қалай тән екенін атау арқылы көруге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Петрова, И.А. Парадигматические отношения имен собственных и способы ономастической номинации героев в фольклорном тексте [Электронный ресурс] / И.А. Петрова // Дисс. ... к.ф.н. // <https://www.dissercat.com/content/paradigmaticheskie-otnosheniya-imen-sobstvennykh-i-sposoby-onomasticheskoi-nominatsii-geroev>

2 Хазиева-Демирбаш, Г.С. Изучение онимов в тюркской фольклорной ономастике [Текст] / Г.С. Хазиева-Демирбаш // Филологические науки. Вопросы теории и практики – 2016 – №6-1 (60). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/izuchenie-onimov-v-tyurkskoy-folklornoy-onomastike>

3 Әшімханова, Ф.М. Қазақ тіліндегі антропонимдердің лингвомәдени жүйесі [Текст] / Ф.М. Әшімханова // ф.ғ.к. ... дисс. – Алматы, 2007. – 112 б.

4 Марғұлан, Ә. Ежелгі жыр, аңыздар: Ғылыми-зерттеу мақалалар [Текст] / Құраст. Р.Бердібаев – Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.

5 Бижомарт, Қ.С. Шойынқұлақ [Электронный ресурс] / Қ.С. Бижомарт – <https://adebiportal.kz/kz/characters/view/164>

6 Горбачева, О.Г. Ономастическое пространство русских народных и авторских сказок [Электронный ресурс] / О.Г. Горбачева // Дисс. ... к.ф.н. // <https://www.dissercat.com/content/onomasticheskoe-prostranstvo-russkikh-narodnykh-i-avtorskikh-skazok>

7 Жанұзақов, Т. Қазақ есімдерінің тарихы [Текст] / Т. Жанұзақов – Алматы: «Ғылым» баспасы, 1971. – 215 б.

REFERENCES

1 Petrova, I.A. Paradigmaticheskie otnosheniya imen sobstvennykh i sposoby onomasticheskoy nominatsii geroev v fol'klornom tekste [Paradigmatic attitude to the personal and onomastic nomination of heroes in folklore text]. Diss. ... k.f.n. – (In Rus) <https://www.dissercat.com/content/paradigmaticheskie-otnosheniya-imen-sobstvennykh-i-sposoby-onomasticheskoi-nominatsii-geroev>

2 Haziyeva-Demirbash, G.S. Izuchenie onimov v tjurkskoj fol'klornoj onomastike [Identification of Onimov in the Turkic folklore onomastics]. Filologicheskie nauki. Voprosy teorii i praktiki, (2016): №6-1 (60). – (In Rus) URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/izuchenie-onimov-v-tyurkskoy-folklornoy-onomastike>

3 Ashimhanova, F.M. Kazakh tilindegi antroponimderdin lingvomadani zhujesi [Linguocultural system of anthroponyms in the Kazakh language]. F.g.k. ... diss. – Almaty, (2007): 112 b. – (In Kaz)

4 Marulan, A. Ezhelgi zhyr, anyzdar: Gylymi-zertteu makalalar Ancient songs, legends: research articles]. Almaty: Zhazushy, (1985): 368 b. – (In Kaz)

5 Bizhomart, K.S. Shojynkulak [Jelektronnyj resurs] – (In Kaz) <https://adebiportal.kz/kz/characters/view/164>

6 Gorbacheva, O.G. Onomasticheskoe prostranstvo russkikh narodnykh i avtorskikh skazok [Onomastic prostration of Russian people and author's stories]. Diss. ... k.f.n. – (In Rus) // <https://www.dissercat.com/content/onomasticheskoe-prostranstvo-russkikh-narodnykh-i-avtorskikh-skazok>

7 Zhanuzakov, T. Kazakh esimderinin tarihy [history of Kazakh names]. Almaty: «Gylym» baspasy, (1971): 215 b. – (In Kaz)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ФОЛЬКЛОРНОЙ ОНОМАСТИКИ

Аннотация. Статья посвящена изучению имён собственных в фольклоре, их роли и значению в традиционной культуре. Фольклорная ономастика исследует, как имена героев, персонажей, объектов и мест в народных сказаниях, мифах и песнях служат важным инструментом передачи культурных и исторических знаний. Автор анализирует различные типы имён, их символику, происхождение и эволюцию, а также связь с мифологическими и социальными аспектами жизни. Особое внимание уделяется имени как элементу, раскрывающему характеристики персонажа, его роль в повествовании и взаимодействие с окружающим миром. В статье анализируются казахские фольклорные традиции, выделяются характерные особенности ономастики в казахской культуре, а также исследуется влияние фольклорных имён на развитие казахской литературы и языка. Целью данной статьи является исследование роли их естественного фольклора, их новаторства в традиционной культуре и процесса передачи культурных и исторических знаний через народные традиции, мифы, песни и другие фольклорные жанры. В результате работы автор приходит к выводу о важности фольклорной ономастики для изучения культуры и исторического сознания народов. Методология исследования основана на междисциплинарном подходе, сочетающем элементы ономастики, фольклористики, социолингвистики и культурологии.

Ключевые слова. Фольклорная ономастика, имена собственные, фольклор, мифология, символика имён, культурные традиции, персонажи, социальные аспекты, мифологические элементы, народные традиции.

THEORETICAL ISSUES OF FOLKLORE ONOMASTICS

Abstract. The article is dedicated to the study of proper names in folklore, their role and significance in traditional culture. Folklore onomastics explores how the names of heroes, characters, objects, and places in folk tales, myths, and songs serve as an important tool for transmitting cultural and historical knowledge. The author analyzes various types of names, their symbolism, origin, and evolution, as well as their connection with the mythological and social aspects of life. Special attention is given to the name as an element that reveals the characteristics of a character, their role in the narrative, and their interaction with the surrounding world. The article analyzes Kazakh folkloric traditions, highlights the distinctive features of onomastics in Kazakh culture, and also examines the influence of folkloric names on the development of Kazakh literat.

The aim of this article is to explore the role of proper names in folklore, their innovation in traditional culture, and the process of transmitting cultural and historical knowledge through folk traditions, myths, songs, and other folkloric genres. As a result of the study, the author concludes the importance of folklore onomastics for the study of the culture and historical consciousness of peoples. The research methodology is based on an interdisciplinary approach, combining elements of onomastics, folklore studies, sociolinguistics.

Key words. Folklore onomastics, proper names, folklore, mythology, symbolism of names, cultural traditions, characters, social aspects, mythological elements, folk traditions.